

УДК 165.242/243

Матюшина І. І.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, Національний університет
«Одеська юридична академія»
(Україна, Одеса), innamp@mail.ru

РОЗУМІННЯ СМISЛУ ЯК ПІДСИСТЕМА МОВЛЕННЕВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розглядаючи комунікацію як цілісну систему, можна виділити в ній дві додаткові одна одній підсистеми: підсистему продукування смислу і підсистему розуміння смислу. У статті запропоновано системний аналіз підсистеми розуміння смислу з точки зору філософських теорій, які вивчають процес розуміння як самостійний процес. Розглянуто субстрат підсистеми розуміння, різні позиції щодо структури процесу розуміння. Відмічені складності в позначенні концепту розуміння. Запропонований аналіз дав можливість показати сильні і слабкі сторони даних філософських підходів, виділити цаблі розуміння смислу; а також продемонструвати нетотожність понять «значення» і «смысл».

Ключові слова: смисл, розуміння, інформація, системний метод.

У філософії, логіці, лінгвістиці ХХ та початку ХІХ століття значне місце займає поняття «смысл». Це пов'язано з багатьма факторами: і з так званим «лінгвістичним поворотом» у філософії, і з активним розвитком сучасної (некласичної) логіки, і з збільшенням значення інформаційних процесів у суспільстві, тощо. Головне, що аналіз поняття «смысл» пов'язаний з аналізом комунікативних мовних процесів у широкому сенсі, і тому мова семіотики, що вивчає ці процеси, може виступати в якості метамови при вивченні основних підходів до розуміння поняття «смысл».

В системі мовної комунікації виділяються дві підсистеми: підсистема мовця (того, хто продукує знаки, смисли) та підсистема інтерпретатора (того, хто слухає, розуміє знаки, смисли) [9], або інакше, підсистеми «смысл → текст» та «текст → смысл». Відповідно, дослідники поняття «смысл» розглядали його або з позиції мовця, і цю парадигму дослідження смислу ми умовно будемо називати парадигмою менталізму; або з позиції інтерпретатора, і цю парадигму ми умовно назвемо лінгвоцентристською парадигмою [5]. Системний аналіз цих двох парадигм дасть можливість більш глибокого розуміння процесів смислоутворення та смислорозуміння, та прояснення поняття «смысл» в цілому.

Метою даного дослідження є системний аналіз процесів розуміння з точки зору лінгвоцентристської парадигми.

Розуміння смислу як підсистеми мовної комунікації є головним предметом спеціального вивчення в лінгвоцентристських підходах. Лінгвоцентристські концепції смислу у філософії ХХ століття можна розділити на три гілки. Одна з них пов'язана з відродженням ідей герменевтики, з їхнім піднесенням на рівень філософських принципів (М. Гайдеггер, Г.–Г. Гадамер, П. Рікер, Е. Бетті та ін.). Інша – зі спробами використати структурні методи, що розроблені на початку ХХ століття в лінгвістиці Ф. де Соссюром, у найрізноманітніших галузях гуманітарного пізнання (К. Леві–Строс, Ж. Лакан та ін.). Третя – з постмодернізмом (Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ж.–Ф. Ліотар та ін.) [5].

Системну модель процесів розуміння ми будемо будувати, спираючись на параметричну теорію систем А. І. Уьомова [10]. Форма – це завжди сукупність відносин. Тому концептом системи смислорозуміння варто визнати саме відношення. А раз це так, то адекватним для даної

парадигми виявляється те визначення системи із двох двоїстих визначень А. І. Уьомова, у якому присутній реляційний концепт. Тут, як пише А. І. Уьомов, «зміст понять концепт, структура і субстрат перетерплює деякі модифікації. Насамперед концепт системи має реляційний, а не атрибутивний характер, тобто це деяке системоутворююче відношення, а не властивість. Але воно має місце не безпосередньо між елементами субстрату, а між [іх] властивостями... Набір властивостей, що можуть бути зіставлені системоутворюючим відношенням,... може бути названий атрибутивною структурою» [10, с. 128–129].

Важливо усвідомити саме поняття атрибутивна структура: структурою системи є набір властивостей. Властивості субстрату – не всі, а системоутворюючі, несуть у собі інформацію про відносини, які релевантні цим властивостям. Сама фіксація цих властивостей можлива лише при їхньому зіставленні з можливим спектром відносин, які можуть зв'язувати елементи субстрату. І тут детермінація не має лінійного характеру, вона реалізується через зіставлення можливих варіантів.

Специфіка процесу розуміння як системи полягає в тому, що концепт системи не є явно заданим, заздалегідь обраним тим суб'єктом, який розуміє, він будується суб'єктом разом з аналізом субстрату і атрибутивної структури, реконструюється в процесі сприйняття і осмислення готового тексту, його елементів, його структури. Текст – це і є атрибутивна структура: представленні у тексті слова мають величезну кількість властивостей, і із цих властивостей висвітлюються лише ті, які забезпечують зв'язність тексту на різних рівнях: це і лексичні зв'язки, і морфологічні, і синтаксичні, і асоціативні внутрітекстові зв'язки, зв'язки із ситуацією, тощо.

Через установлення зв'язності тексту стає можливою і експлікація концепту, що робить текст цілісним утворенням, тобто системою. При цьому концепт підбирається на підставі зіставлення різних типів зв'язності властивостей слів, фрагментів тексту з тією ієрархією можливих концептів, що існує у свідомості інтерпретатора, складаючи поле передрозуміння, що виникає в досвіді попередніх процедур розуміння. Ось чому порядок побудови цієї моделі такий: спочатку можливий субстрат, потім – можлива атрибутивна структура, потім – концепт, що надає цілісність смислу всього тексту.

Система з'являється лише при фіксованому концепті, але фіксованим, у цьому випадку, не до процесу розуміння, а в його результаті. Розуміння вибудовується разом з побудовою системи і завершується фіксацією концепту – відношення, що надає цілісність і смысл тексту.

Субстрат і атрибутивна структура системи розуміння. Процес переходу від тексту до смислу, на якому зосереджує свою увагу лінгвоцентристська парадигма, починається зі сприйняття тексту як деякого розчленованого об'єкта: в усному тексті це просодичні фрагменти, що утворюють мелодіку і ритміку проголошення цілого тексту, а в письмовому тексті це просторові фрагменти, розділені пробілами різного типу. У кожному випадку ці фрагменти містять у собі слова або словосполучення, побудовані зі значимих слів.

Слово і словосполучення виконує функції мовного знака, з виділення якого починається процес розуміння.

Але фіксація розчленованості, дискретності тексту відразу ж, із самого початку, супроводжується встановленням різних типів зв'язності виділених елементів. Для усного тексту це сприйняття інтонаційного контуру фраз і тексту в цілому, встановлення острівців безперервного звучання та об'єднання їх у деякі послідовності. Для письмового тексту це встановлення просторових меж між словами та сукупностями слів.

І для усного, і для письмового тексту важлива категоризація слів за допомогою знання стандартів побудови слів, порядку слів, прийнятих у даній мові. Категоріальне осмислення слів як елементів тексту – найважливіший етап і необхідна умова для встановлення і субстрату, і атрибутивної структури тексту як системи. Категоріальна приналежність слова визначається різними шляхами: за допомогою визначення в енциклопедіях, тлумачення в словниках [8, с. 86–99], які передують розумінню цілого тексту і включені в мовну компетенцію адресата. Крім того, категорія значення слова визначається по синтаксичних зв'язках, у яких дане слово бере участь, по функціях слів у реченні. У формуванні загального смислу тексту беруть участь елементи субстрату різних мовних рівнів – і смисли слів, і смисли речень.

Смисл речення виражається не тільки взаєморозташуванням елементів, але і формою їхнього подання в мовленні, виражається через тип вживання (Л. Вітгенштейн). Ця ідея отримала розвиток у філософії мови. Розробляються денотативна або референтна концепція, відповідно до якої смисл слова визначається його зв'язком з об'єктом, смисл речення – його зв'язком з фактом, із ситуацією; сигніфікативна концепція, що враховує мовну компетенцію людини – носія енциклопедичних, словникових знань про світ; концепція мовних актів (прагматична), що розрізняє локуцію, іллокуцію та перлокуцію як прояв цілей і намірів автора. Реконструкція цих цілей і намірів відбувається з опорою на структуру, на денотативне і сигніфікативне значення знакових утворень.

Отже, головний дослідницький інтерес лінгвоцентристської парадигми спрямований на механізм взаємозв'язку субстрату та структури розуміння як системи усередині простору деякої мови. Концепт лише згадується, передбачається у формі відсилання до цілей і намірів автора в тих або інших мовних актах, до деякого «життєвому світу», організованому за правилами мови, за правилами мовних ігор.

Методологічні засоби аналізу взаємозв'язку структури і субстрату системи розуміння тексту детально і ретельно розроблені також в численних структуралістських та герменевтичних концепціях. Структуралістські методи засновані на уявленні про мову як внутрішню систему: «мова є система, що підкоряється лише своєму власному порядку» [7, с. 61]. У своїй роботі «Істина та метод» Г.-Г. Гадамер цілком солідарний з основними ідеями «лінгвоцентризму»: методологічні установки, прийняті герменевтикою, бачать вихідним і головним другий компонент у наступних парах категорій: істинність/імовірність, загальне/конкретне, розум/почуття, доказ/переконання, знання/переживання, наука/здоровий глузд тощо [1, с. 44–70].

Інше, скептичне відношення до самої можливості системи розуміння, системності смислу властиво прихильникам постмодерну, що дають самій мові інтерпретацію як явищу безсистемному, як вільній грі, що не піддається

будь-яким раціональним правилам. Тут думка про концепт взагалі не може бути поставлена як проблема дослідження смислу.

Таким чином, ми бачимо, що при всій розмаїтості концепцій усередині парадигми лінгвоцентризму ми в якості загальної методологічної особливості даної парадигми бачимо те, що в ній експліцитно представлено дослідження відношення між можливими варіантами співвідношення субстрату і атрибутивною структурою системи, хоча розуміється це відношення по-різному.

Концепт системи розуміння в лінгвоцентристській парадигмі. Процес переходу «текст→смісл», як ми констатували вище, починається з фіксації розчленованості тексту на елементи і одночасно із цим встановлення зв'язності властивостей цих елементів. Ті властивості, які виявилися корелятами різних видів зв'язності (синтаксичної, семантичної, прагматичної в тому числі) як внутрішньої, так і зовнішньої, є «претендентами» на роль субстрату підсистеми розуміння. Чому тільки «претендентами»? Тому що остаточне встановлення субстрату, релевантного структурі даного тексту, відбувається тільки тоді, коли встановлюється (реконструюється, вибирається з деяких можливих варіантів) концепт системи, що надає цілісність даному тексту.

Реконструкція концепту означає насамперед виявлення структури цілого тексту. Тільки після цього можна говорити про смисл тексту в цілому, про уточнення всіх компонентів системи: концепту, атрибутивної структури і субстрату. Існують різні підходи до розуміння структури цілого тексту. Один пов'язаний із визнанням автономії тексту та орієнтується на внутрішні смисли, їхні зв'язки в тексті (розуміння смислу тут – внутрішня система). Сміслову цілісність тексту при цьому часто зв'язують зі спільністю референціальних значень його елементів, а також з єдністю структурних зв'язків між ними.

Інший підхід пов'язаний із трактуванням процесу розуміння тексту як зовнішньої системи, концепт якого залежить від позатекстових факторів. Наприклад, автори звертають увагу на те, що саме встановлення референціального значення тексту і його елементів може відбуватися по різних канонах [2, с. 22], а для кожного виду (жанру) текстів – свої канони, тобто вибір канонів знов-таки припускає вихід за межі даного тексту.

Для розуміння тексту істотно також установити (угадати) його основні функції, без знання яких текст взагалі неможливо чітко структурувати. Саме функція тексту задає концепт системи розуміння. Велика увага поняттю багатофункціональності текстів приділяв у своїх роботах Ю. М. Лотман. Він звертав увагу на те, що той самий текст може одночасно виконувати кілька функцій, наприклад, релігійну і естетичну, юридичну та публіцистичну і т.д. [4, с. 7]. Крім того, Ю. М. Лотман розрізняє 3 різних рівні функцій тексту, називаючи це видами або групами функцій: 1) передача константної інформації; 2) вироблення нових смислів («текст – генератор нових смислів»); 3) функція пам'яті, конденсація культурної пам'яті соціуму [3].

На нашу думку, висновок Ю. М. Лотмана про поліфункціональність тексту можна сформулювати трохи інакше: інформаційне значення тексту і його смисл – не те саме. Інформація є лише компонентом смислу, а точніше – субстратом і атрибутивною структурою, які, потрапляючи в різні комунікативні ситуації і співвідносячись із

різними «життєвими світами», «значеннєвими полями», модифікуються, переструктуруються під впливом концепту, завжди зовнішнього стосовно них, і стають носіями смислу. Вибір концепту в процесі розуміння тексту відбувається не під впливом тільки елементів і/або структури тексту, а під впливом їхнього співвіднесення із зовнішнім стосовно них життєвим світом комунікантів. Життєвий світ при цьому розуміється досить широко – контекст, ситуація, світогляд, базові концепти культури, цілі тощо. Одне безсумнівно для нас – центруючу роль у кожному випадку виконує біполярне ядро «знання–цінність», що організує і представляє в кожному випадку життєвий світ комунікантів. Іншими словами, система смислорозуміння – завжди зовнішня система. Вона побудована тільки при співвіднесенні елементів тексту, їхній зв'язності по різних властивостях зі знаннями–цінностями, цілями, що домінують у свідомості адресата, у його життєвому світі в момент сприйняття тексту.

Смисл тексту варіативний за багатьма ознаками, він має різні рівні – від ситуативної значимості (ситуативний смисл тексту) до універсальної (культурно–історичний смисл тексту, «базовий текст», що відкриває цілу серію текстів і т.п.).

Необхідно виділити ще одну фундаментальну рису процесів розуміння, що стосується концепту і яка може бути зафіксована, але не може бути пояснена в рамках парадигми лінгвоцентризму. Мова йде про таку характеристику механізму розуміння тексту як прийняття або неприйняття адресатом смислу тексту, вплив тексту на свідомість і поведінку адресата. Деякі автори в роботі адресата з текстом бачать 3 процедури: 1) сприйняття; 2) розуміння; 3) вплив (прийняття або неприйняття смислу) як результат роботи адресата [6].

Нам представляється, однак, що тут мова йде не про три різні процеси, а про різні шаблі розуміння, що послідовно змінюють один одного. Перший шабель – сприйняття тексту, що припускає, у свою чергу, знання мови, знання способів розбивки і з'єднання елементів тексту за законами мови, знання правил структурування і упорядкування фрагментів тексту.

Другий шабель – з'ясування загального значення тексту як цілого, що припускає синтез значень окремих частин тексту і їхнє співвідношення з нормами, традиціями інтерпретації текстів даного виду в мові і у певній культурі.

Третій шабель – вплив тексту на адресата, прийняття або неприйняття їм загального значення тексту відповідно до ядерних знань–цінностей свого життєвого світу. Третій шабель може включати наступні варіанти: 1) прийняття (розуміння + згода); 2) неприйняття, що включає, у свою чергу три можливості: а) розуміння + незгода; б) розуміння + байдужність, байдужість; в) нерозуміння. Прийняття або неприйняття смислу тексту як завершальний етап розуміння може виражатися не тільки вербально, але і емоційно–експресивним супроводом мовлення, а також зміною поведінки адресата, у тому числі його вчинками, діями. У цьому значенні можна говорити про включення процесів розуміння в життєвий світ комунікантів. Так чи інакше, але саме прийняття або неприйняття загального значення тексту адресатом, на наш погляд, перетворює значення тексту в його смисл, а тому є необхідним компонентом системи розуміння.

Отже, проаналізувавши загальні позиції лінгвоцентристської парадигми, ми можемо зробити наступні

висновки. Процес розуміння досить складний; він відбувається на рівні семантики окремих фрагментів тексту, на рівні семантики головних структур тексту, на рівні семантики структури цілого тексту, і, нарешті, на рівні зовнішніх концептів, а саме констант життєвого світу адресата. Система розуміння смислу в дійсності є зовнішньою, а не внутрішньою, як думають прихильники парадигми лінгвоцентризму. Дійсний концепт системи розуміння залишається поза полем зору в парадигмі лінгвоцентризму.

Загальне значення цілого тексту та смисл тексту – не те саме. Значення тексту перетворюється в смисл, коли воно співвіднесено з константами–концептами життєвого світу адресата і коли воно прийнято або не прийнято адресатом, тобто тільки в результаті взаємодії цього значення і цінностей життєвого світу адресата.

Список використаних джерел

1. Гадамер Г.–Г. Истина и метод: Пер. с нем. / Г.–Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 700 с.
2. Колегаева И. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации / И. М. Колегаева. – Одесса: Областное управление по печати, 1991. – 121 с.
3. Леута О. Н. Ю. М. Лотман о трех функциях текста / О. Н. Леута // Вопросы философии. – 2002. – №11. – С.165–173.
4. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство–СПБ, 2004. – 704 с.
5. Матюшина И. И. Категория смысла в современной философии / И. И. Матюшина // Перспективы. – 2002. – №3. – С.72–78.
6. Сапрыгина Н. В. Психолінгвістика діалога / Н. В. Сапрыгина. – Одесса: ТЭС, 2003. – 328 с.
7. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С.31–273.
8. Социально–лінгвістическіе ісследованія. Сб. научн. трудов. – М.: Наука, 1978. – 232 с.
9. Сумарокова Л. Н. Основы логики / Л. Н. Сумарокова. – Одесса: Юридична література, 2000. – 264 с.
10. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.

References

1. Gadamer G.–G. Istina i metod: Per. s nem. / G.–G. Gadamer. – M.: Progress, 1988. – 700 s.
2. Kolegaeva I. M. Tekst kak edinica nauchnoj i hudozhestvennoj kommunikacii / I. M. Kolegaeva. – Odessa: Oblastnoe upravlenie po pechati, 1991. – 121 s.
3. Leuta O. N. Y. M. Lotman o trekh funkciyah teksta / O. N. Leuta // Voprosy filosofii. – 2002. – №11. – S.165–173.
4. Lotman Y. M. Semiosfera / Y. M. Lotman. – SPb.: Iskusstvo–SPB, 2004. – 704 s.
5. Matyushyna I. I. Kategoriya smysla v sovremennoj filosofii / I. I. Matyushyna // Perspektivy. – 2002. – №3. – S.72–78.
6. Saprygina N. V. Psiholingvistika dialoga / N. V. Saprygina. – Odessa: TEHS, 2003. – 328 s.
7. Sossyur F. de. Kurs obshchej lingvistiki / F. de Sossyur // Sossyur F. de. Trudy po yazykoznaniiyu. – M.: Progress, 1977. – S.31–273.
8. Social'no–lingvisticheskie issledovaniya. Sb. nauchn. trudov. – M.: Nauka, 1978. – 232 s.
9. Sumarokova L. N. Osnovy logiki / L. N. Sumarokova. – Odessa: Yuridichna literatura, 2000. – 264 s.
10. Uemov A. I. Sistemnyj podhod i obshchaya teoriya sistem / A. I. Uemov. – M.: Mysl', 1978. – 272 s.

Matyushyna I. I., Candidate of Philosophy, Associate Professor of Philosophy Department of National University «Odessa Law Academy» (Ukraine, Odessa), innamp@mail.ru

Sense comprehension as a verbal communication subsystem

Communication as an integral system includes two complementary subsystems: the sense creation subsystem and the sense comprehension subsystem. The paper introduces the system analysis of the sense comprehension subsystem from the point of view of philosophical theories that study the process of comprehension as an independent process. The article considers the substratum of the comprehension subsystem, studies different positions on the structure of the comprehension process

and examines the problems of defining the concept of comprehension. Such analysis made it possible to highlight the strengths and weaknesses of these philosophical approaches, mark out the levels of sense comprehension, and demonstrate non-identity between the concepts of «information» and «sense».

Keywords: sense, comprehension, information, system method.

Матюшина И. И., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Национальный университет «Одесская юридическая академия» (Украина, Одесса), innamp@mail.ru

Понимание смысла как подсистема речевой коммуникации

Рассматривая коммуникацию как целостную систему, можно выделить в ней две дополняющие друг друга подсистемы: подсистему продуцирования смысла и подсистему понимания смысла. В статье предложен системный анализ подсистемы понимания смысла с точки зрения философских теорий, которые изучают процесс понимания как самостоятельный процесс. Рассмотрены субстрат подсистемы понимания, разные позиции относительно структуры процесса понимания. Отмечены сложности в обозначении концепта понимания. Предложенный анализ дал возможность показать сильные и слабые стороны данных философских подходов, выделить уровни понимания смысла, а также продемонстрировать нетождественность понятий «значение» и «смысл».

Ключевые слова: смысл, понимание, информация, системный метод.

* * *

УДК 167/168:141.113

Омельчук І. В.,
аспірант кафедри філософії, Чернівецький
національний університет ім. Юрія Федьковича
(Україна, Чернівці), i.omelchuk@i.ua

Плюралістичний потенціал принципу доповнюваності

Досліджується філософсько-методологічна програма запропонованою Н. Бором принципу доповнюваності. Показано, що принципи доповнюваності, попервах сформульовані для розв'язання проблем квантової механіки, набув у філософії та методології сучасної науки поширення у різних сферах, зокрема гуманітаристиці. Відображено складності та неоднозначність процесу сприйняття принципу доповнюваності науковим співтовариством. Окремо експлікується поняття «вичерпного опису», у результаті якого розкривається методологічний зміст принципу доповнюваності. Здійснюється спроба обґрунтування плюралістичної інтерпретації принципу доповнюваності. На підставі аналізу передумов становлення неklasичної раціональності доводиться, що витончена аргументація, притаманна принципу доповнюваності, акурат сприяла включенню в процес наукового пізнання таких понять як множинність, складність, альтернативність, діалогічність, іманентних плюралістичному підходу.

Ключові слова: плюралізм, доповнюваність, вичерпний опис, наука, методологія.

Зрушення, які відбуваються в науці на межі XIX – XX століть, тісно пов'язані з усвідомленням вичерпання потенціалу методології класичної науки, можливостей якої виявилось недостатньо для розв'язання нагальних проблем. Дихотомічний характер епістемологічних стратегій класичної науки, репрезентований жорстким протиставленням суб'єкта і об'єкта пізнавальної діяльності починає осмислюватися по-іншому. Трансформації зазнає й розуміння ідеалу об'єктивності наукового знання.

Зміна методологічної свідомості у неklasичній раціональності проходить під гаслом нової картини світу – квантово-релятивістської. Основний зміст нової пізнавальної програми полягав у тому, що в «тіло» науки вводиться суб'єкт пізнання. Інакше кажучи, якщо в класичній науці досліджувана реальність завжди приймалася об'єктною, яка не залежить ні від суб'єкта, ні від засобів і умов його пізнавальних дій, то в неklasичній науці центральною умовою відображення реальності стає експлікація зв'язків між власне об'єктом і засобами його пізнання.

Така система епістемологічних ідей неklasичної науки поєднувалася з особливими уявленнями про специфіку

досліджуваних об'єктів, структурна організація яких зумовлює переосмислення категоріального апарату класичної механіки, яка стає неадекватною новим викликам і потребує серйозних коректив.

Застосування таких типів пояснення і опису, які вочевидь містять посилання на засоби і операції пізнавальної діяльності, найбільш яскраво простежуються в квантовій механіці, де неможливо вивчати природу мікрочасток, не спотворюючи їхніх характеристик. Евристичне значення основних ідей квантової механіки продовжує зростати у сучасній філософії та методології науки. «Досягнення цієї галузі пізнання, – зазначає Б. Починок, – не лише виявили обмеженість принципів класичної методології, але й започаткували формування нової наукової раціональності та картини світу. Характер пізнаваної реальності в її віднесеності до суб'єкта, експериментальних умов, способів вимірювання та інтерпретації отриманих фактів зумовили нове бачення проблем співвідношення спостережуваного і неспостережуваного, точного і неточного, емпіричного і теоретичного у пізнанні» [7, с. 102]. В цілому, усвідомленню нетрадиційності цих проблем, резюмує Б. Починок, значною мірою сприяв сформований Нільсом Бором принцип доповнюваності.

Методологічний потенціал принципу доповнюваності реалізується не лише на базі природничо-наукового знання. Так, Б. Починок зазначає, що очевидно є аналогія між ознаками процесу дослідження мікрочастинок і особливостями осягнення феномену світу людини. «В гуманітарному пізнанні ще більшою є єдність суб'єкта і об'єкта, – пише Б. Починок, – гуманітарій також прагне проникнути до безпосередньо неспостережуваної предметності – ціннісно-сислової основи явищ історії та культури, він також експериментує, але не за допомогою фізико-хімічних засобів (хоча іноді це не виключається), а у формі критики джерел (аналізу текстів, артефактів культури в цілому), нарешті, він також послуговується інтерпретацією фактів заради їх осмислення та розуміння» [7, с. 102].

Відмінність між дослідницькими підходами гуманітаристики та природничо-наукового знання, зумовлює відповідну специфікацію принципу доповнюваності у цих царинах. Гуманітарно-епістемна доповнюваність, пише Б. Починок «є принципово суб'єктна, комунікативно-персоніфікована і плюралістична». І далі: «Вона реалізується як опосередкований досвідом її учасників і соціокультурними цінностями неперервний в історичному просторі та часі діалог між індивідами, культурами, епохами. Цей контекст діалогізує й принцип доповнюваності. При цьому разом з проблемою людських вимірів об'єкта актуалізується й питання про взаємодоповнюваність його предметного змісту і сислової визначеності, пояснення і розуміння, істини і правди, зрештою – науковості гуманітарного знання» [7, с. 102–103].

Власне кажучи, в гуманітаристиці мотиви доповнюваності імпліцитно існували завжди. Послаблення методологічного ригоризму класичної науки, що фактично зумовлювало включення в «тіло» наукового знання ознак плюралістичного прочитання її норм і ідеалів, сприяло утвердженню гуманітарними науками своєї самодостатності та своєрідності.

Як зазначає Ольга Рупташ, принцип доповнюваності, передусім сформульований для квантової механіки, набув